

Sidiqova Dilara Shavkatovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
maktabgacha va boshlang'ich ta'lim
pedagogikasi kafedrasi o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Rahmatova Mehrangis Hayot qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
magistranti
mehrangis.rakhmatova@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KOGNITIV FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH MEKANIZMLARI

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Kognitiv faoliyatning rivojlanish bosqichlari, unga ta'sir etuvchi omillar hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samaradorligi ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan asoslanadi. O'quvchilarning tafakkurini faollashtirish, mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion metodlar yoritiladi. Shuningdek, kognitiv rivojlanishni rag'batlantiruvchi didaktik vositalarning ahamiyati, ularning yosh xususiyatlariga mosligi va ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kognitiv faoliyat, boshlang'ich ta'lim, intellektual rivojlanish, pedagogik texnologiyalar, didaktik vositalar, mustaqil fikrlash, ijodiy tafakkur, ta'lim metodlari.

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОГНИТИВНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты формирования когнитивной активности учащихся начальных классов. Подробно анализируются этапы развития когнитивной деятельности, основные факторы, влияющие на ее развитие, а также современные педагогические технологии, способствующие активизации мыслительных процессов и развитию навыков самостоятельного мышления и решения проблем. Особое внимание уделяется важности дидактических средств, их соответствию возрастным особенностям учащихся и интеграции в образовательный процесс с целью повышения эффективности формирования когнитивных навыков у младших школьников.

Ключевые слова: когнитивная активность, начальное образование, интеллектуальное развитие, педагогические технологии, дидактические средства, самостоятельное мышление, творческое мышление, методы обучения.

MECHANISMS FOR SHAPING COGNITIVE ACTIVITY IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of shaping cognitive activity in primary school students. The stages of cognitive development are analyzed in detail, along with the key factors influencing its progression, and the modern pedagogical technologies that contribute to the activation of cognitive processes and the development of independent thinking and problem-solving skills. Special attention is given to the significance of didactic tools, their alignment with the developmental characteristics of students, and their integration into the educational process to enhance the effectiveness of cognitive skill formation in primary school children.

Keywords: cognitive activity, primary education, intellectual development, pedagogical technologies, didactic tools, independent thinking, creative thinking, teaching methods.

Kirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini shakllantirish ta'lim jarayonida juda muhim o'rin tutadi. Ushbu faoliyat, o'quvchilarning tafakkur qobiliyatlari, dunyoqarashi va umumiy intellektual rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kognitiv faoliyat, bilimlarni qabul qilish, ularni tahlil qilish, umumlashtirish va yangi muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan faoliyatdir. Boshlang'ich ta'lim bosqichida bu ko'nikmalarni rivojlantirish, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy va tanqidiy yondashuvlarga o'rgatish muhimdir. Ushbu maqolada, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini shakllantirishning asosiy mexanizmlari, innovatsion metodlar va pedagogik texnologiyalar orqali uning samaradorligini oshirish yo'llari tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Boshlang'ich maktab yoshida bolaning nafaqat jismoniy rivojlanishida, balki aqliy rivojlanishida ham sezilarli o'zgarishlar ro'y beradi: kognitiv soha sifat jihatidan o'zgaradi, shaxsiyat shakllanadi, tengdoshlar va kattalar bilan munosabatlarning murakkab tizimi shakllanadi. Tizimli ta'limga o'tish bolalarning aqliy faoliyatiga yuqori talablarni qo'yadi, bu hali yosh o'quvchilarda beqaror, charchoqqa chidamlilik past. Garchi bu ko'rsatkichlar yosh bilan ortib borayotgan bo'lsa-da, umuman olganda, kichik yoshdagi o'quvchilarning mehnat unumdorligi va sifati yuqori sinf o'quvchilarining tegishli ko'rsatkichlarining yarmini tashkil qiladi.

Hozirgacha olib borilgan tadqiqotlarda kognitiv rivojlanishning ayrim jihatlari alohida o'rganilgan bo'lsa-da, uning kompleks tizimli modeli va motivatsion, emotsional hamda reflektiv omillarni o'zaro integratsiya qilgan holda tadqiq etilishi yetarli darajada chuqurlashmagan. Ushbu maqola kognitiv faoliyatni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar, emotsional-intellektual aloqalar va reflektiv yondashuvni uyg'unlashtirish orqali yangi nazariy va amaliy yechimlar taklif etadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual rivojlanishiga yo'naltirilgan didaktik yondashuvlar motivatsion-dinamik model asosida ishlab chiqilgan. Ushbu model orqali kognitiv jarayonlarni faollashtirishga xizmat qiluvchi psixologik va pedagogik mexanizmlarning samaradorligi nazariy asoslandi va amaliy jihatdan tasdiqlandi. Bu yondashuv ta'lim jarayonida yangi texnologiyalarni joriy qilish orqali o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlarini maksimal darajada ochib berishga qaratilgan.

1. *Kognitiv faoliyatning rivojlanish bosqichlari.* Kognitiv faoliyat, dastlabki bosqichlarda ko'proq sezgilar va o'rganish jarayonlarini o'z ichiga olsa, vaqt o'tishi bilan yanada murakkab va chuqurlashgan faoliyatga aylanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun asosiy rivojlanish bosqichlari: xotira, diqqat, tasavvur va fikrlashning asosiy turlari – analitik, sintetik va tanqidiy fikrlashdir. Ushbu bosqichlarda o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishda faol yondashuv va ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga ega.

2. *Pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlar.* Zamonaviy pedagogik texnologiyalar kognitiv faoliyatni faollashtirishda samarali vosita bo'lib, ular orasida interfaol ta'lim, loyiha usuli, o'yin texnologiyalari va boshqalar alohida o'rin tutadi. Ushbu metodlar o'quvchilarga faqat bilimlarni olishni emas, balki o'z fikrlarini ifodalash, mustaqil o'ylash va jamoaviy ishlarni amalga oshirish ko'nikmalarini ham oshirishga yordam beradi. Innovatsion metodlar, o'quvchilarni o'rganishga jalb qilish va ularning intellektual faoliyatini rag'batlantirishga qaratilgan.

3. *Didaktik vositalar va ularning ta'lim jarayonidagi roli.* Didaktik vositalar, o'quvchilarning kognitiv faoliyatini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ular vizual, audial va kinestetik materiallar yordamida o'quvchilarning tafakkurini faollashtirishga xizmat qiladi. Pedagoglar tomonidan qo'llaniladigan turli materiallar, masalan, interaktiv ta'lim resurslari, multimediya materiallari, vizual plakatlar va boshqalar, o'quvchilarning o'zaro aloqalarini mustahkamlashga va yangi bilimlarni qabul qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

4. *Kognitiv faoliyatni rivojlantirishda didaktik yondashuv.* Kognitiv rivojlanishning samaradorligi faqat didaktik vositalar bilan cheklanmaydi. Didaktik yondashuvlar o'quvchilarning individual xususiyatlarini, o'ziga xos o'rganish usullarini inobatga olgan holda tanlanishi kerak. Shuningdek, ta'limda integratsiya yondashuvining joriy etilishi, turli fanlar bo'yicha

integratsiyalashgan loyihalar va mashg'ulotlar o'quvchilarning tafakkur ko'nikmalarini yaxshilashga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirish zamonaviy ta'lim jarayonida murakkab, ko'p qirrali va dinamik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Kognitiv rivojlanish o'quvchining intellektual, emotsional va ijtimoiy jihatdan shakllanishini aks ettiruvchi mexanizmlar majmui bo'lib, bu jarayon ko'plab psixologik va pedagogik omillar bilan tartibga solinadi. Mazkur tadqiqot ushbu omillarni tizimli o'rganib, ulardan samarali foydalanish bo'yicha nazariy va amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Kognitiv rivojlanishning pedagogik mexanizmlari interaktiv ta'lim texnologiyalari va muammoli vaziyatlar metodikasini qo'llash orqali kuchaytiriladi. Ushbu tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan "reflektiv-integratsion metodika" ishlab chiqildi. Bu metodika quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. Muammoli ta'lim yondashuvi: o'quvchilarni ijodiy fikrlashga undash maqsadida ularni murakkab, noaniq muammolar bilan yuzma-yuz qo'yish.
2. Refleksiya texnologiyalari: bilimlarni qayta tahlil qilish, shaxsiy kamchiliklarni aniqlash va xatolarni tuzatish imkonini beruvchi o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi tahliliy muloqot.
3. Kognitiv texnikalarning o'zlashtirilishi: o'quvchilarda mantiqiy va ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi maxsus o'yinlar va didaktik mashg'ulotlar yordamida ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish.

Kognitiv faoliyatni faollashtirishda motivatsiya va emotsional-intellektual rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish ilmiy yangilik sifatida qaraladi. Tadqiqotda ichki va tashqi motivatsion omillar o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash orqali ta'lim samaradorligini oshirish uchun "emotsional-motivatsion uyg'unlik modeli" ishlab chiqildi. Ushbu model o'quvchilarning bilimga qiziqishini oshirish bilan birga, ularning kognitiv yuklamaga bardoshlilikini ham kuchaytiradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijobiy emotsional muhitda o'quvchilar murakkab mavzularni oson o'zlashtiradi. Shu bilan birga, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlari va reflektiv faoliyat darajasi oshadi.

Tadqiqotlar doirasida ishlab chiqilgan kompleks integratsion model quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- Kognitiv rivojlanishning diagnostikasi: o'quvchilar intellektual salohiyatining holatini tahlil qilish uchun ilmiy asoslangan testlar va texnikalardan foydalanish.
- Differensial ta'lim yondashuvi: individual xususiyatlarni hisobga olgan holda moslashtirilgan metodikalar qo'llash.
- Innovatsion texnologiyalar: masofaviy ta'lim platformalari, virtual laboratoriyalar va interaktiv o'yinlar yordamida ta'lim jarayonini takomillashtirish.

Keyingi yillarda o'zbek pedagog olimlari tomonidan ham o'quvchilar o'quv-biluv faoliyatini tadqiq etishga doir qator keng tarzda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bunday ishlar qatoriga O.Roziqov, K.Zaripov, N.Ortiqov, B.Adizov, R.Safarova, R.Asadova, U.Musayev, H.Nazarova, G.Najmiddinova, A.Hamroyev kabi olimlarning izlanishlarini kiritish mumkin.

Pedagog olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoni samaradorlikni oshiruvchi o'qitish omillari ichida o'quv-biluv faoliyatiga motivlashtirish omili birinchi o'rinda turar ekan, ya'ni ta'lim samaradorligi 92% o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishga bog'liq ekan. Inson tabiatini oz bo'lsa ham tushunadigan kishi buning bejiz emasligini tasdiqlaydi. Motivlar kognitiv faoliyatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Harakatlantiruvchi motivlarni o'rganish, to'g'ri qo'llash va uni to'g'ri yo'naltira olish pedagogik faoliyat mazmunining asosiy mohiyatini belgilab beradi.

Ta'lim tizimidagi motivlarni turli mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin. Turiga ko'ra ijtimoiy va biluv motivlari farqlanadi. Darajasiga ko'ra esa motivlar quyidagilarga bo'linadi:

1. Keng ijtimoiy motivlar (burch, mas'uliyat, o'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish). Eng avvalo, bu shaxsning o'qish orqali o'zining jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini tasdiqlashi bilan belgilanadi.

2. Tor ijtimoiy (yoki pozitsiyali) motivlar (kelajakda muayyan kasb-korni egallashga, atrofdagilarning e'tiboriga tushishga, o'z mehnatiga yarasha munosib taqdirlanishga bo'lgan intilish).
3. Ijtimoiy hamkorlik motivlari (atrofdagilar bilan turli ko'rinishdagi o'zaro hamkorlik qilishga, sinf jamoasi orasida o'z pozitsiyasi va o'rnini belgilashga intilish).
4. Keng biluv motivlari. Eruditsiyaga ko'ra yo'nalish olish, ta'lim jarayoni va uning natijalaridan qoniqish hissi bilan belgilanadi. Kishining o'quv-biluv faoliyati uning hayot faoliyatida yetakchi o'rin egallaydi.
5. O'quv-biluv motivlari (bilimlarni egallash usullari, muayyan o'quv predmetlarini o'zlashtirishga yo'nalganlik).
6. Mustaqil ta'lim motivlari (qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'nalganlik).

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishda o'qituvchi muhim o'rin egallaydi. Chunki u ta'lim jarayonini tashkil qiluvchi va boshqaruvchi subyekt sifatida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini ham bevosita boshqarib boradi. Ehtiyojlar, motivlar, stimullar – bir dalaning hosilidir. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni stimullashtirish ularda o'quv-biluv motivlarining boshqa motivlardan ko'ra kuchliroq bo'lishiga xizmat qiladi.

Tabiiyki, o'quvchilarning o'z maqsadlariga erishishlari uchun ta'lim maskanida olgan bilim, ko'nikma va malakalari kamlik qiladi. Ular yuksak maqsad yo'lida o'z ustilarida tinmay izlanishlari, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishlari lozim.

Fanlarda o'zlashtira olmagan o'quvchilarni qobiliyatsiz deyish noto'g'ri, o'qituvchining birinchi vazifasi – har bir o'quvchining yosh va psixologik xususiyatini chuqur o'rganish, uning qiziqishi va istaklarini aniqlash, ularni hisobga olgan holda pedagogik chora-tadbirlarni ko'rish. Umuman olganda, pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat bola shaxsining aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy hamda irodaviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi.

Har bir o'quvchiga, uning shaxsiy xususiyati va qobiliyatlaridan kelib chiqib, uning intellektual imkoniyatini rivojlantirish maqsadida ta'lim-tarbiya jarayoniga biror psixologik yoki pedagogik uslubni qo'llash murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon natijasida ta'lim sifati oshadi. Muayyan takomillashgan pedagogik yoki psixologik uslubni qo'llash, uni mantiqiy-nazariy jihatdan to'liq anglab olish va amaliyotga qo'llashgacha bo'lgan murakkab jarayonga qaraganda, jarayonning o'zini loyihalashtirish eng qulay va samarador uslubdir. Bu esa har bir o'quvchiga individual yondashish kerakligini anglatadi. Ma'lumki, o'quvchilarning ijodiy faoliyati moddiy va ijtimoiy muhitning o'zaro aloqasi jarayonida shakllanib boradi.

Rivojlanish va faollik bo'lmagan joyda shaxsning qaror topishi va rivojlanishi ham bo'lmaydi. Bunda ijtimoiy aloqalar jamiyat guruh hamda turli jamoalar hayotiga faol kirishib ketish shaxsni shakllantirishning muhim omillari sifatida nomoyon bo'ladi. Aytish lozimki, ijodkorlikni shakllantirishda pedagog tamonidan o'tkaziladigan nostandard darslar, interfaoll usullar, innovatsion darslar, ijodkorlik darslari bilan birgalikda o'quvchilarni psixologik jihatdan o'rganish maqsadida o'tkaziladigan suhbat darslari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini rivojlantirish jarayonida ta'limning yangi paradigmasini shakllantirish zarurati o'zini yaqqol namoyon qiladi. Ushbu maqolada ilgari surilgan nazariy yondashuvlar va amaliy takliflar quyidagicha umumlashtirilishi mumkin:

- Kognitiv jarayonlarning integratsion modeli. O'quvchilarning intellektual rivojlanishini emotsional va motivatsion omillar bilan uyg'unlashtirgan holda, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan didaktik modellar orqali tashkil etish kognitiv faoliyatni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv o'quvchilarni nafaqat bilim oluvchi, balki faol fikrlovchi subyekt sifatida shakllantirishga imkon beradi.
- Ijodiy va reflektiv fikrlashning kuchayishi. O'quvchilarni faqat faktlarni o'zlashtirish bilan cheklash o'rniga, ularda ijodkorlik va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish mumkinligi nazariy jihatdan asoslandi. Ushbu yondashuv o'quvchilarni murakkab masalalarni mustaqil hal qilish va o'z faoliyatini tahlil qilishga o'rgatadi.
- Innovatsion texnologiyalarning integratsiyasi. Masofaviy va raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish orqali nafaqat bilimlarni samarali o'zlashtirish, balki o'quvchilarning

kognitiv imkoniyatlarini kengaytirish ham ta'minlanadi. Ushbu texnologiyalar yordamida o'quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyasini kuzatish va ularga moslashuvchan yondashuvni qo'llash mumkin.

- Ijtimoiy-madaniy muhitning ahamiyati. Ta'lim jarayonida ijtimoiy muloqot, jamoadagi o'zaro hamkorlik va o'quvchilarning shaxsiy tajribasini boyituvchi faoliyatlar orqali kognitiv rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari aniqlandi. Bu o'quvchilarning o'z atrofidagi dunyoni tushunishi va o'zining undagi o'rnini anglashiga yordam beradi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlarning o'rni beqiyosdir. Bu metodlar o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ularning mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Kognitiv faoliyatni shakllantirishda didaktik vositalar, yosh xususiyatlariga moslashtirilgan yondashuvlar va ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan metodlar orqali samarali natijalarga erishish mumkin. Kognitiv rivojlanish o'quvchilarning umumiy ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi va kelajakda muvaffaqiyatli bilimli, ijodiy va mas'uliyatli insonlar tarbiyalashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Suyarov. The present condition of tourism in Samarkand, the results of research survey from tourists in region. SCOPE Acad. HOUSE BM Publ. 2017. 103, 41–46.
2. E.G'ozziyev. Umumiy psixologiya. Yangi asr avlodi. 2010.
3. Jabbor Usarov. (2019, June). Using Teaching Methods for Development Pupil Competencies. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 15(1), 272-274.
4. Ochilov F.I. Ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida boshlang'ich sinflarda dars samaradorligini oshirish xususiyatlari. Zamonaviy ta'lim / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. 2016.
5. R.A.Mavlyanova, N.X.Raxmankulova. Boshlang'ich ta'limda innovatsiya (metodik qo'llanma). Toshkent-2017. 195-b.
6. Raxmatullaeva N.B. Ernazarova M.S Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq muloqotini rivojlantirish. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal- (3) III/2020. ISSN 2181-063X.-6 s.
7. Safo Ochil, K. Xoshimov. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. – Toshkent, O'qituvchi, 1999. 478-b.
8. Samarova Shoxista Rabidjanovna, Rakhmonova Muqaddas Qahramanovna, Mirzarahimova Gulnora, Ikromovna, Maratov Temur Gayrat ugli, Kamilov Bobir Sultanovich. (2020). Psychological aspects of developing creative personality and the concept of reduction of creativity to intellect. JCR. 7(17): 498-505. doi: 10.31838/jcr.07.17.69
9. Turakulov Buri Norboevich. (2020). Analysis of psychological theory of emotional intelligence. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 8(3). 99-104.
10. Usarov Jabbor Eshbekovich, Eshnayev Nortozi Jumayevich, and Kodirov Ikrom Davronovich. (2020) "Problems of formation of learning motives in pupils", IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 5, no. 8, p. 6.
11. Yusupov, U., & Baxtiyorova, M. (2022). Ijtimoiy gender stereotiplar. Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollari, 1(1), 452-455.
12. Sh.A.Do'stmuhammedova, Z.T.Nishonova, S.X.Jalilova, Sh.T.Karimov, Sh.T.Alimboyeva. Yosh davrlari va pedagogik psixologiyasi. Toshkent-2013.
13. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство.- Т. Фан ва ахборот технологиялари, 2006. 167-б.
14. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. –М., 1969. 248-с.